

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію ЧМЕЛИКА Романа Петровича
«Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та
ідентичність населення», поданої на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія

Актуальність дисертаційного дослідження Романа Чмелика не викликає сумнівів, адже сучасні відносини України з найближчими сусідами потребують доброї наукової основи для налагодження партнерства, встановлення добросусідських контактів, культурної та економічної співпраці, особливо в прикордонних регіонах. Активні дії України в євроінтеграційному напрямку актуалізують вивчення етнічних та культурних процесів на сучасному українсько-польському прикордонні, яке має багатовікову традицію і реальну розмежувальну лінію, прокладену після Другої світової війни. Пошук орієнтирів для дипломатичних, політичних і господарських рішень потребує коректного і всебічного аналізу таких явищ як погранична ідентичність, культурна спадщина, суспільна свідомість.

Наукова новизна отриманих дисертантом результатів є також незаперечною й полягає в тому, що ним, на основі конкретно-історичного аналізу, вперше в українській історіографії комплексно досліджено процес формування сучасного українсько-польського кордону та його образ(и) в колективній пам'яті мешканців пограниччя; розкрито особливості існування стереотипів “Чужого”, “Іншого”, їх роль у щоденних соціальних практиках; вивчено громадсько-політичну активність українців і поляків в сфері культури та їхню роль у формуванні світогляду населення прилеглих до кордону територій; висвітлено особливості функціонування місцевих самоврядних спільнот; охарактеризовано трансформацію типів пограниччя з огляду на зміну історико-політичних обставин другої половини XX – початку XXI ст.

Представницькою виглядає джерельна база дисертаційного дослідження, у якому Роман Чмелик використав матеріали 6-ти авторських етнографічних експедицій в Львівську та Волинську області України та Люблінське і Підкарпатське воєводства Республіки Польща. Під час збору польового матеріалу автором проведено понад 90 інтерв'ю з респондентами різних вікових категорій та соціального статусу. Здобувач також опрацював архівні фонди Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, матеріали центральної та регіональної періодики. До наукового обігу вперше залучено широке коло нових джерел. Чимало архівних й оприлюднених матеріалів отримали нове бачення, їхні дані аналізуються з антропологічної точки зору. На нашу думку, великою мірою дослідницьку лабораторію здобувача репрезентує напрочуд представницький «Список використаних джерел», значну частину якого складають дослідження авторства українських, польських, англійських, американських етнологів.

Уваги заслуговує також методологічне підґрунтя роботи, в основі якого лежать праці теоретиків С. Павлюка, Р. Кирчіва, С. Фентона, Т. Едерсона, А. Посерн-Зелінського, Є. Шацького, Т. Зарицького, Г. Бабінського та ін. Оперування такими категоріями як ідентичність населення, типи пограниччя, історична пам'ять, Свій – Чужий – Інший, культурна спадщина дозволило якомога всебічніше розкрити об'єкт і предмет дослідження.

Тому прийнятними є основні результати дослідження Романа Чмелика й сформульовані ним головні положення. Зокрема, дисертантом слушно зауважено, що заявлена наукова проблема жодного разу не ставала предметом комплексного дослідження. В етнологічній літературі окремі аспекти ментальних процесів на українсько-польському прикордонні подані фрагментарно, досить часто історики відображали інтереси політичної кон'юнктури у контексті тих чи інших історичних процесів, нехтуючи науковою об'єктивністю. Опрацьовані архівні матеріали та опубліковані документи дозволили загалом здійснити неупереджене наукове дослідження.

У другому розділі автор детально простежив процес формування актуального кордону між Україною та Польщею, оглядово сягнувши періоду Київської Русі та Польського королівства, а детальніше зупинився на політичних і військових перипетіях ХХ століття, зокрема результатах Першої, а особливо Другої світових воєн, коли сформувалася лінія українсько-польського кордону. Стверджено, що під час територіальних суперечок між Україною та Польщею домінував принцип “правової ревіндикації”, де вирішальними були історичний досвід і етнічна належність мешканців. Задекларована автором історична тяглість польсько-українського кордону складається з трьох ключових історичних епізодів – Червенські гради (територія на пограниччі етносів) – лінія Керзона 1919 р. – Ялтинська та Потсдамська конференції 1945 р. Запроваджена після Другої світової війни штучна етнічна гомогенізація прикордонних теренів, на думку дисертанта, порушила гармонійність життя на порубіжжі, його – полікультурність і багатонаціональність. Як видно з дисертації, єдиним позитивним наслідком такого стану речей стала відсутність у ревізіоністів аргументів щодо перегляду кордонів після розпаду соціалістичного блоку.

Дисертант запропонував оригінальну періодизацію функціонування кордону в суспільній свідомості мешканців прикордоння: несхвалення кордону і спротив йому як насильно встановленому; кордон – ознака державної репресивної машини; поява надій на відкритість кордону для покращення добробуту і створення рівних шансів; невдоволення запровадженням візового режиму й утруднення, пов’язані із його перетином. Уже сьогодні можемо говорити й про настання п’ятого періоду – поступового відкриття кордону після підписання Українськи Урядом у 2014 р. Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, запровадженням безвізового режиму й появою нового виклику – масового відтоку інтелектуальних і трудових сил з України до Польщі.

У наступному розділі, присвяченому етнічному вимірові українсько-польського пограниччя, здобувач констатував тісну взаємозалежність між етнічним самовизначенням і конфесійним чинником. Як показав аналіз польового матеріалу, перебування більшості мешканців польського пограниччя в римо-католицькому обряді свідчила про їх польську національну ідентичність. Натомість українську ідентичність пограниччя дещо розмивала належність її носіїв до греко-католицької, православної чи римо-католицької конфесій. Релігійно-конфесійна строкатість часто ставала підставою для формування світоглядної картини світу через призму категорій «Свій – Чужий – Інший». Посилення відчуженості і ворожості, яке притаманне авторитарним і тоталітарним режимам, пустило глибокі коріння в суспільну свідомість українців та поляків, призвело до наростання взаємної недовіри. Про це промовисто засвідчили розповіді респондентів про лихоліття Другої світової війни, коли вчорашні сусіди «Свої» або «Інші» перетворювалися в непримиренних «Чужих» із кривавими наслідками. Знищення єврейського світу прикордоння, наростання антагонізмів між українцями та поляками, масова радянська чи нацистська пропаганда започаткували період довгого злопам'ятства в історичній пам'яті і українців і поляків: для обох народів символами жорстокості стали не лише НКВД й Гестапо, а й УПА та АК. Автор слушно застерігає від схематичного поділу прикордонних ідентичностей в чорно-білих тонах, зауважуючи, і переконливо демонструючи, що реальна картина світу найчастіше мала більше ніж два відтінки і «Інші» не завжди були «Чужими» й навпаки.

Демократичні зміни перелому 1980-х – 1990-х років призвели не лише до появи нової якості кордону, а й започаткували довготривалу трансформацію ментальності та свідомості українців й поляків згідно з універсальними принципами загальноєвропейських цінностей. Ключовим аспектом такого процесу стала інтеграція в європейські структури, успішні кроки в цьому напрямку Польщі та постійні політичні баталії в Україні. Для

опису даного явища дисертант пропонує категорію європейського виміру прикордонної ідентичності. У щоденних практиках мешканців прикордоння це означало передусім нові економічні можливості, страх перед напливом іноземців, нагоду відвідати прабатьківські землі. Роман Чмелик слушно підкреслив асиметрію очікувань поляків та українців від інтеграційних процесів, яка полягала передусім у різницях культурно-ментального характеру.

Лише побіжно згадуючи політичний чинник ідентичності по обидва боки польсько-українського кордону, дисертант зосередився детальніше на багатій культурній спадщині пограниччя та її ролі в міжетнічних відносинах. Частина спільної спадщини, представлена релігійними святинями, місцями пам'яті (головно цвинтарі), стала приводом до суперечок, що проявилось у гострих дискусіях в Перемишлі і Львові. Інша частина матеріальної спадщини зберігається в музеях, співпраця між якими в останні десятиліття є конструктивною. Проте без детального аналізу впливу культурно-музейної діяльності на формування поглядів мешканців українсько-польського пограниччя, не слід переоцінювати поєднавчий потенціал такого роду діяльності.

Поряд із загальною позитивною оцінкою дисертаційного дослідження Романа Чмелика слід висловити окремі зауваження й побажання щодо тексту роботи:

Структура дисертаційного дослідження зумовлена логікою викладу зібраного й проаналізованого здобувачем матеріалу й загалом не викликає заперечень. Можливо, в роботі (за винятком матеріалів з Влодавського та Грубешівського повітів Люблінського воєводства Польщі) забракло голосу місцевих чиновників чи громадських активістів, які є не лише пасивними спостерігачами політичних, соціальних, етнічних чи культурних процесів на пограниччі, а й змінюють його обличчя через реалізацію двосторонніх проектів в галузі самоврядування, бізнесу, культури.

Очевидним є те, що будь-яка «порубіжна проблематика» потребує порівняльної перспективи. Українському історикові найкраще проводити паралелі із північними пограниччями України – білоруським і/або російським. Важко не погодитися з думкою, що критичний аналіз колективних ідентичностей, їх порівняльна характеристика є суспільно актуальними і державно затребуваними. Адже поряд із військовим потенціалом мусимо звертати увагу й на культурну дипломатію, яка не можлива без аналітичного опрацювання представленої на захист проблематики.

Враховуючи те, що робота, написана на добрій етнографічній джерельній базі, має інтердисциплінарний характер, вартувало б ширше залучити до аналізу результати опитувань громадської думки, здійснені в Україні та Польщі такими соціологічними службами як Центр дослідження громадської думки (CBOS), Соціологічною групою "Рейтинг" чи університетськими осередками Жешува, Любліна, Луцька, Львова в рамках проектної науково-дослідницької діяльності.

Дискусійною є теза автора про те, що суперечки між українськими й польськими політиками, громадськими діячами, інтелектуалами занадто не впливали на відносини між локальними спільнотами пограниччя. Як показали події останніх десятиліть в Перемишлі, Львові спільна історична/культурна спадщина українців та поляків містить в собі критичний конфліктний запал над нейтралізацією якого слід постійно працювати через конструктивний діалог, універсальні ініціативи, що вдало підкреслив у своїй дисертації Роман Чмелик.

Однак, попри висловлені вище окремі зауваження й побажання, які мають переважно рекомендаційний характер й можуть бути враховані у подальшій науковій роботі здобувача, дисертаційна праця Р. Чмелика є завершеним оригінальним самостійним дослідженням, яке вирішує важливу наукову проблему.

Результати наукового пошуку дисертанта адекватно відображені в рукописі докторської дисертації та авторефераті. Результати дослідження апробувалися на майже тридцяти наукових конференціях різного рівня, наукових семінарах й конгресах. Основні положення дисертаційної роботи відображені в індивідуальній монографії здобувача – «Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності» (Львів, 2017), а також сорока восьми інших наукових працях (з них двадцять чотири наукові статті у фахових виданнях).

З урахуванням вищенаведеного, вважаємо, що дисертація «Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та ідентичність населення» відповідає вимогам пп. 9, 10, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 576 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор – Роман Петрович ЧМЕЛИК – заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Офіційний опонент:

завідувач кафедри європейської інтеграції та права
Львівського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного
управління при Президентові України,
доктор історичних наук, професор

О. Я. Красівський

